

"בית הכנסת שבכתב"

על כתב העת של בית הכנסת הגדול בתל-אביב, בית הכנסת, תש"ו-תש"ח

ראובן גפני

רקע כללי

בית הכנסת מטבעו הוא מקום שבו מתרכזים ונוצרים חיי חברה, תרבות ורוח יהודיים. למרות תדמיתו המקובלת, בית הכנסת אינו משמש רק מקום תפילה, כי אם מרכז סביבו פעילויות ציבוריות שונות ובעלות אופי מגוון של תפילה, של לימוד, של מפגש ושל חוויה חברתית וציבורית. בו מתעצבים הזהות והתודעה הדתית המשותפות לחברי הקהילה המתפללים בו דרך קבע, והוא סוכן זיכרון והנצחה מן המעלה הראשונה הן למתפללים הקבועים והמזדמנים המבקרים בו, והן למנהגים, לנוסחים ולהליכות שנהגו בקהילות ישראל בתקופות שונות בכל רחבי העולם היהודי.

לאור חשיבותו של עולם בית הכנסת בהקשריו הדתיים והחברתיים כאחד בחברה היהודית, מתמיהה למדי העובדה שבמאה השנים האחרונות כמעט ולא נעשו ניסיונות לייסד כתבי עת או עיתונים ארץ-ישראליים שיעסקו בעולמו של בית הכנסת במובנו הרחב, הנוגע לנושאים רבים ומגוונים: נוסחי תפילות, הלכות ומנהגי בית הכנסת, ארכיטקטורה, אמנות יהודית, חזנות ופייטנות, היסטוריה של בתי כנסת בולטים בקהילות ישראל, בתי כנסת עתיקים ותולדותיהם, ועוד. עובדה זו מתמיהה עוד לנוכח העובדה שבחוץ לארץ, ובעיקר בארצות הברית, הופקו במהלך מאה השנים האחרונות כמה וכמה כתבי עת או תקופונים שזה היה מוקד עניינם. כתבי עת אלה עסקו במגוון נושאים הקשורים לעולם בית הכנסת. אחדים מהם הוקדשו לנושא אחד מעולם בית הכנסת באופן ממוקד (דוגמת ירחון החזנים האידי המזרח אירופי **די שוהל און חזנים וועלט** (עולם בית הכנסת והחזנים), שראה אור בפולין בשנים 1933-1938, ואחרים עסקו בקשת כה רחבה של נושאים תרבותיים-יהודיים, עד שאופיים ככתבי עת העוסקים בעולמו של בית הכנסת עומעם במידה רבה (דוגמת ה-Jewish Center Bulletin, שראה אור בשנים 1920-1985 על ידי ה-Brooklyn Jewish Center שבברוקלין, ניו יורק).

בניגוד להם, כאמור, בארץ ישראל לא יצאו לאור כתבי עת או עיתונים שעסקו בנושא זה, ומאמרים שעסקו בעולמו של בית הכנסת מזוויות שונות אפשר היה למצוא לאורך מרבית המאה העשרים בשלל כתבי עת שעסקו בנושאים רחבים יותר כגון יהדות, הלכה או ארכיטקטורה.

במחצית השנייה של המאה העשרים הפיקו – ועדיין מפיקים – עשרות בתי כנסת בארץ ישראל כתבי עת פנימיים בפורמטים שונים. אחדים מאותם כתבי עת, שהבולט שבהם היה **טורי ישרון** של בית הכנסת המרכזי ישרון בירושלים, אשר יצא לאור בשנים תשכ"ו-תשל"ה (1966-1975), אף הצליחו לשרוד במשך שנים מספר ולזכות בתפוצה מסוימת גם מחוץ לקהילת המתפללים של בית הכנסת שהוציא אותם לאור.¹ ואולם אותם כתבי עת, שרבים כמותם מופיעים בקהילות שונות גם בשנים האחרונות, ואשר ראויים למחקר בפני עצמם, עוסקים בעיקר בחיי הקהילה המפיקה אותם ומיועדים לחבריה באופן בלעדי. אין הם מיועדים ברובם לתפוצה רחבה, ואף אינם עוסקים בעולם בית הכנסת באשר הוא, בוודאי לא במובנו הרחב יותר כפי שהוצג בראשית הדברים.

על רקע זה, סיפורו של כתב העת **בית הכנסת: גליונות בית הכנסת הגדול בתל-אביב**, שיצא לאור בשנים תש"ו-תש"ח (1946-1948), הוא מקרה חריג הראוי לבחינה מפורטת ומעמיקה מעט יותר. כתב עת מקומי זה נועד כמעט מלכתחילה להפוך לכתב עת המופץ למגויים קבועים בכל רחבי הארץ, ועסק במגוון רחב של נושאים הנוגעים לעולם בית הכנסת, לא רק סביב עולמו של בית הכנסת הגדול של תל-אביב שעמד מאחוריו. לפיכך ההיכרות המחודשת עמו, והעיון ב-28 גליונותיו שנדפסו, יהוו צוהר בראש ובראשונה להכרת עולמו של בית הכנסת הגדול עצמו, ופרשיות חברתיות ותרבותיות שטרם נחקרו בקורותיה של העיר העברית הראשונה. מעבר לכך תאפשר סקירה זו להכיר את מגוון הנושאים והסוגיות סביב עולם בית הכנסת שהעסיקו את החברה התל-אביבית והישראלית באותן שנים, כפי שבאו לידי ביטוי בכתב העת היחיד שנועד למטרה זו בדיוק. אגב כך ייחשף גם פרק קטן בתולדות העיתונות העברית בארץ ישראל, שלא זכה עד כה לתשומת לב ציבורית או מחקרית כלשהי.²

רקע היסטורי: הקמתו ותפקודו של בית הכנסת הגדול של תל-אביב

העובדה שהיה זה דווקא בית הכנסת הגדול בתל-אביב שניסה – ואף הצליח – להפיק כתב עת שבמשך שנים אחדות זכה ככל הנראה לתפוצה עממית רחבה לענייני בית הכנסת בעולם היהודי, נבעה

הונחה אבן הפינה לבנין בית הכנסת הכללי בעיר העברית הראשונה 'תל-אביב'⁷.

נוסח המגילה, כמו גם הטקס שנערך במקום והנאומים שנישאו בו, מעידים כי בעיני המייסדים והמשתתפים במלאכה עתיד היה בית הכנסת להפוך לנדבך נוסף ומשמעותי בבניין הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל, באשר הוא אמור היה להפוך לבית הכנסת החשוב והבולט ביותר – או לכל הפחות אחד משני בתי הכנסת הבולטים – בקרב היישוב בחדש בארץ ישראל.⁸ בין מייסדי העיר היו כמה אישים – ובהם עקיבא אריה וייס, חיים חיסין ומנחם שיינקין – שקיוו שבית הכנסת שאותו יקימו בעיר החדשה יהיה הראשון שבו יתפללו ספרדים ואשכנזים כאחד, ואולם הדבר לא יצא אל הפועל, מסיבות שונות.⁹

ואכן, בתקופת המנדט הלך והתקבע מעמדו הציבורי האיתן של בית הכנסת הגדול התל-אביבי, ששאב חלק מסמליותו ללא ספק גם מעליית קרנה של העיר העברית הראשונה שבתוכה פעל ואשר הוא הפך לאחד מסמליה הוויזואליים הבולטים ביותר. אירועים בעלי אופי כלל לאומי נחגגו וצוינו בבית הכנסת באופן טבעי, אם נשאו אופי פנים-יהודי ואם נשאו אופי "דיפלומטי" או כזה הנוגע ליחסי העם היהודי עם שלטונות המנדט. בבית הכנסת התקיימו עצרות עם ותפילות מיוחדות, כמו גם אזכרות לדמויות לאומיות בולטות, ואפילו תפילות חגיגיות, כגון זו שנערכה במקום לרגל עלייתו של המלך ג'ורג' השישי בשנת 1937 לכס השלטון בבריטניה. לימים, אגב, ביקרו במקום גם חברי משלחות שהגיעו לארץ מטעם האו"ם, ואשר להם – לפחות לאחר מלחמת העצמאות – היה נוח יותר להתארח בתל-אביב מאשר בירושלים, בעלת המעמד הבינ-לאומי המורכב הרבה יותר. העובדה שפרנסי בית הכנסת הגדול שקדו על חזותו המהודרת והמוקפדת, וששימשו בו חזנים נודעים מן השורה הראשונה, הגבירה את כוח המשיכה שלו בעבור ציבורים רחבים, והעובדה שהיה זה בית כנסת אשכנזי לא הפחיתה ממעמדו הציבורי.¹⁰

לנוכח כל האמור, ברור מאליו מדוע ראו עצמם מנהיגי בית הכנסת – ובראשם דוד צבי פנקס – כציבור המחזיק את "עמוד הענן" ההולך לפני המחנה הציוני-דתית. כמו כן ברור מדוע החליטו שעליהם לנסות ולהפיק כתב עת שיפאר וידגיש את מקומו של בית הכנסת באשר הוא בעולם היהודי תוך עיסוק במגוון סוגיות הקשורות לעולמו. כך חשבו גם לנסות וליצור סביב בית הכנסת שלהם, בין השאר באמצעות הפקת כתב העת, מעין תנועה עממית של המתפללים בבתי כנסת בכל רחבי הארץ ושל מנהיגיהם שידונו כיצד לעצב את הדתיות הלאומית החדשה בארץ ישראל, ובאתגרים המונחים לפתחיהם של מנהיגי בתי הכנסת בכל מקום בארץ, לנוכח האירועים המתרחשים סביבם. מטרות אלה ואחרות קיבלו את ביטוין הן בדברים שכתבו מפקי כתב העת בגיליונות הראשונים והן ביוזמות וארגונים אשר קיבלו ביטוי בכתב העת במשך שלוש השנים שבהן הופיע כמעט מדי חודש.

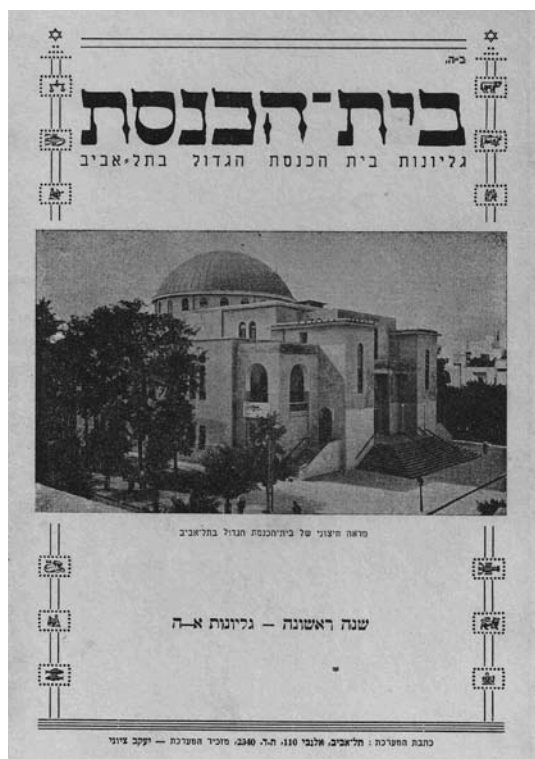
בין "גיליון תעמולה" ל"מזון רוחני": ייסודו והפקתו של כתב העת

הגיליון הראשון של כתב העת ראה אור בערב ראש השנה תש"ז ומנה שלושים עמוד. בתחילה לא הוכרזה מידת התכיפות שבה שאפו היזמים לפרסם את כתב העת, ובמהלך שנת תש"ז ראו אור בסופו של דבר עוד ארבעה גיליונות, לקראת החגים חנוכה, פורים, פסח

המאופן שבו ראו אותו פרנסיו ומייסדיו: בית כנסת החורג מתפקידו המקומי המצומצם ומהווה סמל עירוני ואפילו לאומי וכלל ישראלי.³ הקמתו של בית כנסת מרכזי בעיר ההולכת ונבנית לא הייתה מובנת מאליה לכל מייסדיה של אחוזת בית, והדבר קיבל את ביטויו בעובדה שלפחות באחת מן התכניות האדריכליות של שכונת אחוזת בית לא הוקצה מגרש לבית כנסת.⁴ מאליו מובן, עם זאת, שעבור אחדים מן המייסדים היה בית כנסת מקומי בגדר מובן מאליו, ובראש המחייבים את הקמתו של בית הכנסת היה עקיבא אריה וייס, ממייסדי תל-אביב, שאף תכנן – או הזמין תכניות – וידע כיצד הוא רוצה שייראה בית הכנסת המרכזי העתידי של תל-אביב.⁵

בסופו של דבר הוקם בשנים הראשונות צריף עץ שהוצב ברחוב יהודה הלוי ושימש את המתפללים שהצטופפו בו, עד אשר הוקמה בשנת 1914 ועדה עירונית מיוחדת – בראשותו של ראש העיר מאיר דיזנגוף – שעמלה על הזמנת תכניות מאדריכלים לבניית בית הכנסת.⁶ מלחמת העולם הראשונה קטעה את התכניות לבניית בית הכנסת. הפעולות להקמתו התחדשו לקראת סוף העשור השני של המאה העשרים, ובט' בחשוון תרפ"ב (1921) הונחה לבסוף אבן הפינה לבניין בית הכנסת המרכזי של תל-אביב במעמד הרבנים הראשיים, ראשי המוסדות הציוניים, ראש העיר ואישי ציבור נודעים, והנציב העליון הבריטי הראשון, הרברט סמואל. נוסח המגילה שהוקראה באותו המעמד מעיד על האופן הרחב שבו ראו המייסדים את בית הכנסת שהקימו: "עשרים וחמש שנים לקונגרס הציוני, ארבע שנים להצהרת בלפור, בשנה השנייה לנציב היהודי הראשון בארץ ישראל,

הרבה אמצעים ישנם כדי למשוך את האדם מישראל לבית הכנסת. ואחד האמצעים של ימינו, ימי הפרסומת, הם גיליון התעמולה וגיליון ההסברה על ערכו של בית הכנסת בחיינו הכלליים והפרטיים [...] הגליונות של בית הכנסת הגדול של תל-אביב באים לחבב את בית הכנסת על הקהל [...] ערכם במתן הסברה על בית תפילה בישראל, בדיון על שיפורים שונים בבית הכנסת הגדול – חסון רב עניין, שבעדו רואים את המוסד העתיק והנצחי בעברו ובהווה.¹⁴

גם בעיתון **שערים**, שופרה של מפלגת פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל, זכה כתב העת החדש להתייחסות נאה. נכתב עליו כי "כתב העת החדש שהתחיל עתה להופיע [...] יש לו סיכויים להפוך לבמה רוחנית חשובה [...] הוא יוערך וירכוש לו את דרכו, דרך בית הכנסת הרחבה, הכללית והכוללת אם יצליח להיות 'בית הכנסת שבכתב'".¹⁵

מבחינה כלכלית נראה שבשנה הראשונה נטל בית הכנסת את ההפקה על עצמו באופן בלעדי, תוך שהוא מנסה לשווק את כתב העת למנויים חדשים. בגיליון השלישי, שראה אור לקראת פורים תש"ז (1946), הצטרף למודעות הפרסומת הצנועות של כתב העת גם מבצע להחתמת מנויים, ובו הובטח כי כל מי שירכוש מנוי לשנה במחיר לירה אחת ישתתף בהגרלת פרסים גדולה. בגיליון החמישי, כשלושה חודשים מאוחר יותר, פורסמו שמות שלושים הזוכים בהגרלה. מהם זכו למנוי נוסף חינם לכתב העת, שאותו יכולים היו להעניק מן הסתם לכל מי שיחפצו.

לאחר כשנה וחצי שבה התנהלו הדברים באופן זה החל לתמוך בהפקת העיתון אחד המוסדות הבולטים ביותר בקרב הציונות הדתית

ושבועות. בסוף אותה שנה הוחלט כי כתב העת יצא לאור באופן סדיר יותר, וכך ראו אור בשנים תש"ז-תש"ח עוד 23 גליונות שהתפרסמו כמעט מדי חודש. לאחר שלוש שנים פסק כתב העת מלהופיע, וכיום קשה לדעת אם היה זה מחמת קשיים כלכליים או גם מסיבות אחרות. עם זאת אפשר לקבוע שכתב העת היה מוכר למדי בקרב הציבור הדתי הלאומי ברחבי הארץ, וכך אין להתפלא על העובדה שפעמים אחדות זכו הוא או פרסומים בו להתייחסות מעל דפי העיתונים השונים של התנועות הדתיות בארץ.

בגיליון הראשון, כמו גם בגליונות שאחריו, לא פורט מיהם חברי המערכת, ועל כריכת הגליונות פורטה רק כתובת המערכת ושמו של המו"ל (בהמשך: מזכיר המערכת), יעקב ציוני. ואולם אפשר להניח כמעט בוודאות שנשיא בית הכנסת, דוד צבי פנקס, הוא שעמד מאחורי הפקתו של כתב העת, והוא שהוביל והנחה את העבודה עליו לאורך השנים באמצעות יעקב ציוני, ששימש מזכירו במשך כ-12 שנים.¹¹

מעבר לפעילותו ארוכת השנים בבית הכנסת הגדול, היה פנקס אחד מאישי הציבור הבולטים ביותר של הציבור הדתי הלאומי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים. הוא מילא תפקידים שונים כגון חבר מועצת העיר תל-אביב, חבר אספת הנבחרים והוועד הלאומי. כן היה לימים מחותמי מגילת העצמאות, חבר הכנסת הראשונה והשנייה, ושר התחבורה.¹² מטבע הדברים היה זה בעיקר פנקס שהוביל את בית הכנסת מאז שנת תרפ"ה (1925) ועד לפטירתו, יום את ייסודו של כתב העת של בית הכנסת ועיצב יותר מכול את סוג התכנים שראו אור בגליונות השונים לאורך השנים.

בכתב העת נודע לפנקס מקום של כבוד ובעל משמעות. הגליונות פתחו במעין מאמר מערכת קצר, שהוא היה חתום עליו כמעט בכל גיליון, וכן כתב כמה מאמרים נוספים בנושאים מגוונים. מעבר לכל אלה, אפשר להניח שפנקס סייע לכתב העת יציר כפיו גם ברמה הכלכלית, כאשר פעמים אחדות פרסם – מן הסתם על חשבונו או – מודעות ברכה אישיות לאישים שונים בקרב קהל הקוראים או המתפללים בבית הכנסת.¹³ ואולם, אין ספק שפנקס היו שותפים גם פעילים אחרים של בית הכנסת במלאכת הכתיבה והעריכה, וסקירה של כל גליונות **בית הכנסת** תחשוף את שמותיהם של מרבית הפעילים בתפקודו השוטף של בית הכנסת באותן שנים.

בדברי הפתיחה לגיליון הראשון פירט פנקס את מטרותיו של כתב העת החדש, שהיה מיועד בעיקר למתפללי בית הכנסת עצמו. בין המטרות שמנה במאמרו היו ניסיון להעמדת בית הכנסת מחדש במרכז החיים הציבוריים בארץ ישראל (תקווה שחבויה בה גם נימת ביקורת על אופיים של החיים התרבותיים החילוניים שהלכו והתגבשו בתל-אביב באותה התקופה), הנצחת בתי הכנסת שהושמדו בשואה, עיצוב סגנון נאה ומחודש לחיי בית הכנסת בארץ, ובייחוד בתל-אביב, הרבצת תורה והלכה בקרב הציבור הרחב, ומשיכת הנוער ובני המשפחה כולם אל בית הכנסת ועולמו. מטרות אלה משקפות באופן נאה ומדויק למדי את האופן שבו עוצב כתב העת לאורך השנים.

שני הגליונות הראשונים של כתב העת החדש זכו לתשומת לב בעיתונות הארצית הדתית, וכך הופיעו כמה רשימות ביקורת עליהם לאחר הופעת הגיליון השני. כך, למשל, בעיתון **הצופה** פרסם ש"ן רשימה, ובה כתב כי

ישראל, וכלל מטבע הדברים מאמרים וסקירות על בתי כנסת עתיקים וחדשים, באירופה ובמזרח, תוך התייחסות לכמה נושאי עניין הקשורים אליהם.

ככלל אפשר לומר שלאורך תקופת הופעתו של כתב העת השתנה לא מעט האיזון המקורי בין שלושת המעגלים, ובעוד בגיליונות הראשונים ניכרת הדגשת המעגל הפנימי והמקומי יותר, הרי שככל שארך הזמן הפך כתב העת לרחב ולמגוון יותר, וממילא גם עסק והתייחס לקהלים רחבים בהרבה. בעוד בגיליון הראשון קשה היה להכריע אם מדובר בכתב עת ציבורי או בפרסום מקומי, הרי שבשנה השלישית לפרסומו מסתבר ששאלה זו כבר לא עמדה כלל על סדר היום של המערכת או של קהל הקוראים.

למעגל הפנימי והצר ביותר, התל-אביבי, השתייכו כלל הנושאים שנתקשרו או נגעו בחיי בית הכנסת הגדול באופן ספציפי, ושהיו מיועדים בעיקרם למתפלליו. אמנם גם בהקשר המקומי-לכאורה פורסמו לעתים מאמרים שהיו בעלי עניין גם לקהל הרחב יותר, כגון פרקים בקורותיו של בית הכנסת הגדול מאז ייסודו, או של הרבנים והחזנים ידועי השם ששימשו בו לאורך השנים, ואולם לצדם פורסמו גם פריטי מידע מצומצמים הרבה יותר מבחינת עניינם לקהל הרחב: לוחות תפילות ושיעורי תורה של בית הכנסת, רשימות וסקירות על ילדי בר המצווה החוגגים בבית הכנסת בכל חודש, סקירת אירועים שונים שהתרחשו בו או שהיו עתידים להתרחש בו לאורך השנה, וכן סקירת פועלם של מתפללים שתרמו מזמנם ומרצם לפעילותו השוטפת. מעגל זה של מאמרים, שכלל בתחילה גם דיווחים מספריים מפורטים על ההכנסות וההוצאות של ועד בית הכנסת, נועד כאמור למתפללים עצמם, ובהקשר הרחב יותר אפשר היה לראותם לכל היותר במעין פרסומת המספרת לכול על בית הכנסת, על חשיבותו ועל מרכזיותו בחיי העיר. ואולם ככל שנוספו גיליונות של כתב העת דומה שחלק זה הלך והצטמצם ביחס לחלקיו האחרים של כתב העת, שנועדו להרחיב את קהל הקוראים שלו ולפרוץ נתיבים ללבם של מתפללים בכל רחבי הארץ.

המעגל השני, שהתייחס למתפללים ולעולם בתי הכנסת בכל רחבי הארץ, כלל כמה סוגי מאמרים ורשימות. בראש ובראשונה נכללו בו מאמרים בעלי אופי הלכתי-תורני מובהק, שעסקו בסוגיות הלכתיות שונות בנוגע לפעילותם השוטפת של בתי הכנסת: הלכות עלייה לתורה בבתי הכנסת, עיונים ודיונים הלכתיים על מנהגים שונים ועל נוסח התפילה, הלכות קריאת המגילה בציבור, דיני הסוכה בבית הכנסת ועוד. בהתאם לנטייתו של פנקס לחלק את גיליונות כתב העת – לפחות בתחילה – למדורים ברורים למדי, קובצו מאמרים אחרים מסוג זה בכל גיליון תחת הכותרת "המדור התורני". מחברי המאמרים במדור זה היו בחלקם רבנים ותלמידי חכמים נודעים, והדבר הקנה לדברים שפורסמו רלוונטיות יתרה בעיני קהל הקוראים הרחב בארץ, מאחר שאלה עסקו בדברים שהונחו אף לפתחם כמתפללים ונכתבו על פי רוב בידי כותבים שהוכרו ככרי סמכא בתחומים אלה.

לצד הדיונים ההלכתיים והתורניים המובהקים, פורסמו לא אחת מאמרים בעלי אופי מטיף או פולמוסי במידה, שעסקו בסוגיות הנושקות לעולם בתי הכנסת ושהעסיקו את הקוראים באותה העת בכל רחבי הארץ. אחד הפולמוסים המשמעותיים מסוג זה, שזכה להתייחסות פעמים מספר בגיליונות השונים, נסב סביב מעמדה של האישה בעולם בית הכנסת, ובאופן משתמע גם במונחים רחבים יותר.

ותנועת המזרחי באותן שנים, מוסד הרב קוק. ואכן, החל מן החוברת ה-11 ועד לגיליון ה-28 והאחרון, נכתב מתחת לשמו של כתב העת כי הוא מופק "בסיוע מוסד הרב קוק ליד המרכז העולמי של המזרחי". שיתוף פעולה זה בין הנהלת בית הכנסת לבין מוסד הרב קוק מעיד על הצורך בסיוע כספי שוטף על מנת להמשיך ולהפיק את כתב העת, ועל החשיבות שראו רבים בעצם הופעתו, חשיבות שיכולה הייתה לשכנע מוסד ירושלמי משמעותי כמוסד הרב קוק לסייע באופן שוטף, במשך כשנה וחצי, בהפקתו של כתב עת עצמאי של בית הכנסת הגדול של תל-אביב.

לאחר שלוש שנות פרסום נפסקה הופעתו של כתב העת, לדברי מזכיר המערכת, יעקב ציוני, "לרגל קשיים כספיים וטכניים"¹⁶ במהלך השנים הראשונות שלאחר הפסקת הופעתו נכרכו 28 גיליונות בשלושה כרכים שנתיים, וכיום ניתן למצואם, למרבה הצער, כמעט רק בספריות הציבוריות הגדולות והוותיקות.

בתל-אביב, בישראל, בכל העולם: תכנים והתפתחותם לאורך השנים

אפשר לחלק את התכנים והנושאים שבהם עסקו גיליונות בית הכנסת לשלושה מעגלי התייחסות, בעלי אופי שונה למדי זה מזה. המעגל הפנימי כלל מאמרים, רשימות ודפי מידע שעסקו בענייני בית הכנסת עצמו ובמידה מסוימת גם בענייניה של תל-אביב כולה. המעגל האמצעי, הרחב יותר, התייחס למתפללים ולבתי כנסת בכל רחבי הארץ, וכלל מאמרים שהיו רלוונטיים לכל קהל הקוראים באותה תקופה. המעגל השלישי, הרחב ביותר, התייחס לכתב העת כמבטא את עולמם של בתי הכנסת לאורך הדורות, ובכל קהילות

קבועות על הנעשה בבתי הכנסת השונים ברחבי הארץ, ובעולמו הצר יותר אך הסמלי של בית הכנסת הגדול בתל-אביב, העומדת כמעט תמיד במרכז ההתרחשויות באותן השנים. אולם עם חלוף הזמן הלכה והתעמעמה החלוקה למדורים, ונדמה כאילו בהמשך הדבר לא היה עוד נחוץ, מאחר שכתב העת גיבש סביבו קבוצה גדולה של קוראים וכותבים שכבר למדו להכיר את מגוון הנושאים השונים שבהן שאף לעסוק, ושהזרימו למערכת מספר מספיק של פריטים לפרסום, אשר שולבו זה לצד זה באופן טבעי ובלא שיהא צורך להתאמץ יתר על המידה כדי להעניק ביטוי מכובד לכל אחד מן הנושאים השונים.

ברכות, הנצחות ומלחמות: לאומיות ותל-אביביות בבית הכנסת

כאמור, מייסדי בית הכנסת הגדול ומנהליו ראו בו הרבה מעבר למקום תפילה והתכנסות דתית. כבית הכנסת המרכזי הרשמי של העיר העברית הראשונה, ראו בו מנהיגיו מרכיב מהותי ומשמעותי במיוחד בהבניית הלאומיות העברית החדשה בארץ ישראל, כזה המדגיש את חיוניות שילובו של עולם הדת והמסורת בחיים הציבוריים והסמליים בארץ ישראל, לקראת הפיכתה למדינה. גישה לאומית מובהקת זו, שניתן היה לחוש בה בבהירות בנעשה בבית הכנסת לכל אורך תקופת המנדט ובמידה מסוימת גם לאחר הקמת המדינה, מצאה את מקומה ואת ביטוייה השונים גם בכתב העת שהפיק בית הכנסת, לעתים באופן מפורש ולעתים באופן מעט פחות ברור. סקירתם של כל 28 הגיליונות שפורסמו מעניקה לפיכך אפשרות לצייר תמונה מדויקת למדי של תודעתם ושל מאווייהם הלאומיים והערכיים של הכותבים ושל מנהיגי בית הכנסת באותה עת, כמשקפים נאמנים של הלך רוח רחב בהרבה שרווח במידה רבה בקרב הציבור הדתי התל-אביבי, ובמידה מסוימת גם בקרב ציבורים רחבים יותר, אם כי לא תמיד באופן מפורש.

ההווה הדתית-הלאומית התל-אביבית, שרבים מן הכותבים והקוראים היו שותפים לה או חשו הזדהות עמה, קיבלה את ביטוייה במגוון דרכים בכתב העת. בראש ובראשונה הודגשה הוויה זו באמצעות מספר רב יחסית של רשימות שעסקו בתולדותיו של בית הכנסת הגדול ובקורותיו מייסודו ועד לשלהי שנות הארבעים. רשימות אלה נועדו לא רק לתעד את קורותיו של בית הכנסת כבית תפילה, כי אם – לעתים בעקיפין ולעתים במישרין – לספר את סיפורם של החיים הדתיים המתגבשים והולכים בתל-אביב מאז שנותיה הראשונות ועד להפיכתה לעיר המרכזית של היישוב החדש בארץ ישראל. לרשימות אלה אפשר להוסיף גם רשימות הנצחה לאישים שונים שהוכרו בציבור בעיקר כמייסדי תל-אביב בראשיתה ומנהיגיה, וזאת הייתה הסיבה שהביאה לפרסומם. בין אלה ניתן למנות את עקיבא אריה וייס, את זלמן דוד לבונטין ועוד. החיבור המוצלח בין דמויות עבריות ומוכרות אלה לבין עולמו של בית הכנסת העצים את החלק הסמלי של עולם בית הכנסת במושגי הלאומיות הדתית המתגבשת, ולכן היה זה טבעי שאלה יונצחו בהזדמנויות שונות בגיליונות בית הכנסת.

ואולם מעבר למאמרים ההיסטוריים ולרשימות הנצחה עולה מן הגיליונות המאבק על עיצובו הדתי של המרחב התל-אביבי בפרט, ובאופן משתמע אף של המרחב הלאומי בכללותו. הביטוי למאבק זה הוא ברשימות ובסקירות של אירועים שונים בבית הכנסת, שמשמעותם המודגשת והמפורשת חרגה מעולמו של בית הכנסת

וכך, לאחר שבמאמר המערכת של גיליון תמוז תש"ז פורסמה דעתו של פנקס על מקומה ומעמדה של עזרת הנשים בבית הכנסת, נשלחו למערכת ככל הנראה תגובות רבות, והיא החליטה להמשיך להתייחס לנושא עוד פעמים אחדות: תחילה בהדפסה חוזרת של רשימתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, "על עזרת נשים בבית הכנסת"¹⁷, ולאחריה בעוד רשימות שכתבו קוראים בעלי גישות שונות זו מזו.¹⁸ למעגל זה אפשר להוסיף גם רשימות מאת רבנים שונים שנכללו בגיליונות רבים של כתב העת. נמנו עמם שני הרבנים הראשיים לארץ ישראל, רבני הערים תל-אביב, חיפה וירושלים ועוד, דמויות שהיו מוכרות למדי בעולם הדתי הארץ-ישראלי של אותה התקופה. על כל אלה יש להוסיף גם דיווחים שוטפים, וקצרים על פי רוב, שעסקו בנעשה בבתי כנסת רבים בכל רחבי הארץ, וקובצו במדור "בבתי הכנסת בארץ". במדור זה אפשר היה למצוא התייחסות רחבה ומגוונת לבתי הכנסת שפעלו באותן שנים בארץ ישראל: אשכנזים ומזרחים, קטנים וגדולים, בערים ובמושבים, בעמקים ובמישור החוף, ובעצם בכל מקום שבו פעלו בתי כנסת באותן שנים. מדור זה נכתב ככל הנראה בידי המערכת, אולם אין ספק שהורכב מפרטי מידע ומדיווחים שנשלחו למערכת על ידי המתפללים בכל רחבי הארץ, דבר המעיד הן על החשיבות שהעניקו לכתב העת, והן על הצורך שלהם להכניס גם את בית הכנסת שלהם עצמם למעגל הסקירות החודשי.

המעגל השלישי והרחב ביותר של המאמרים הוקדש לענייני בתי כנסת בקהילות ישראל באשר הן, מן העת העתיקה ועד מלחמת העולם השנייה, ובמסגרתו שימש כתב העת כמעין מרכז הנצחה ותיעוד לעולם בתי התפילה היהודיים בכל מקום. כך נכללו בו לעתים רשימות של ארכאולוגים או של היסטוריונים על בתי כנסת בעת העתיקה, דוגמת סקירתו של חוקר בתי הכנסת הנודע, דוד דוידוביץ, התכנית ההנדסית המשתנות של בתי הכנסת העתיקים לאורך הדורות.¹⁹ ואולם עיקרו של מעגל תוכני רחב זה הוקדש מטבע הדברים – בשנים אלה שמיד לאחר השואה – להנצחתם של בתי כנסת שנחרבו במלחמת העולם השנייה, חלקם מוכרים ונודעים וחלקם מוכרים רק לקהילותיהם: בתי הכנסת המבוצרים בפולין, בתי הכנסת ההיסטוריים בלובלין, בהורודנא, בוונציה, בוורמס, באשפירא, בפראג, בבודפשט, בפרנקפורט ועוד. לצד הרשימות הסדורות יותר על קהילות השונות שולבו בהקשר זה גם זיכרונות ואגדות שהועברו מדור לדור, דוגמת סיפורה של "אשה שמנעה הפיכת בית כנסת לכנסיה במחיר חייה"²⁰, או של "בית הכנסת" המאולתר במחנה המוות טרבלניקה ובמחנות נוספים בתקופת השואה.²¹

היות שבית הכנסת הגדול בתל-אביב היה מאז ומעולם בית כנסת אשכנזי, והיות שהעוסקים במלאכת העריכה היו אף הם אשכנזים, היה זה טבעי למדי שמרבית הסקירות מן הסוג הזה יוקדשו לבתי כנסת אשכנזיים, בעיקר באירופה. ואולם למרות זאת שולבו בגיליונות השונים גם קורותיהם של בתי כנסת של עדות אחרות, דוגמת בית כנסת בתניס²² או בית כנסת ייחודי באיים הקריביים.²³ במחצית הראשונה של תקופת הופעתו של כתב העת, חולקו המאמרים למדורים שונים באופן קשיח למדי, כאשר המאמרים התורניים-הלכתיים כלולים ב"מדור התורני", בעוד הסקירות על בתי הכנסת שחרבו נכללים במדור "הנצחת בתי כנסת שחרבו". לצד מדורים אלה הופיעו בהמשך גם המדור המיוחד לנוער, כמו סקירות

בהקשר של מאורעות מלחמת העצמאות ומעמדו הלאומי של בית הכנסת הגדול ראוי להזכיר גם שבכתב העת פורסמו נוסחי ברכת "מי שבירך" לחיילים ולמגויסים השונים, שנתחדשו באותה העת על ידי אישי ציבור ורבנים שונים, ושלא כל המתפללים ברחבי הארץ היו מודעים להם או יכולים היו להכירם.²⁵

סוג מאמרים נוסף שיש להזכיר, בהקשר לאומי רחב זה, הם מאמרים שעסקו בשאלות שנתחדשו בעולם בית הכנסת הארץ-ישראלי כתוצאה מקיבוץ הגלויות ומבלבול הנוסחים בארץ עם בוא גלי העליות המשמעותיות במחצית הראשונה של המאה העשרים. מאמרים אלה, שעסקו למשל בנוסח התפילה שיש לחדש או לאחד בארץ ישראל, כמו גם בהברת התפילה – הספרדית או האשכנזית – שבה יש להתפלל בכל רחבי הארץ ובלא קשר למוצא העדתי, נשאו לעתים אופי פולמוסי, אולם ביטאו תמיד גם מאוויים לאומיים על איחוד הגלויות והעדות, על ביטול המחיצות החברתיות השונות, ועל יצירת עם מאוחד ומלוכד בארץ ישראל, שגם בעולם בית הכנסת שבו מייצג את התקופה החדשה בקורותיו. כך כתב אפרים גרוס מחיפה באחת הרשימות: "בית הכנסת הוא חלק חשוב של הווי החיים המתקדם בארץ בכל השטחים; בית הכנסת צריך להשפיע על צביונו של ההווי התרבותי הכללי הזה ואין להניח שיוכל למלא את תפקידו מתוך הסתגרות והתנכרות לתופעות הפועלות מחוצה לו".²⁶

הנה כי כן, בשנים שבהן שקדו אישים ומוסדות רבים על הניסיון לעצב ביטוי לאומי ודתי מאוחד וחדש לעם החוזר לארצו, הפך כתב העת של בית הכנסת הגדול של תל-אביב – לפחות בהקשר זה – לכלי תעמולה ופרסום לערכים הלאומיים, ולמבטא בעל ערך עליון של הניסיון להכניס את עולם בית הכנסת למערכת ההקשרים והערכים הלאומיים הרחבים יותר, שבהם עסק חלק גדול מן הציבור, בשנים שבהן הפך היישוב למדינה.

"בית הכנסת לנוער" – המדור לילדים ולתלמידים

גיליון טו של כתב העת, שראה אור בתמוז תש"ז, טמן בחובו חידוש משמעותי ביחס לתכניו ולמטרותיו, שקיבל את ביטויו בין דפי הגיליון הן מבחינה ויזואלית והן מבחינה תוכנית, ושליווה את יתר גיליונות כתב העת, כמעט עד האחרון שבהם. על כריכת הגיליון התנוססה תמונתו של נער עטוף טלית המשמש כחזן, כאשר מתחת לתמונה נכתב כי התצלום הינו של "ש"ץ צעיר", תלמיד בית הספר ביל"ו העובד לפני התיבה בבית הכנסת הפועל בבית הספר התל-אביבי. שילובה של תמונה זו על כריכת הגיליון הייתה כמעט מחויבת המציאות, מאחר שמאמר המערכת של פנקס נקרא "בית הכנסת לנוער", ומשום שמגיליון זה ואילך הוקדשו כמה עמודים מדי חודש לענייני בית הכנסת ועולם הילדים והנוער. המדור המיוחד, שנקרא לאורך כל התקופה "בית הכנסת לנוער", הורכב הן מקטעי הלכה ועיון בענייני תפילה ובית כנסת שיועדו לתלמידים ("גרעינים"), ואולם כלל בתוכו לא אחת גם מאמרים או רשימות שעסקו במקומו של הנוער בבית הכנסת, ונועדו לתלמידים, להורים ולמורים כאחד. לצד המאמרים השונים הפיעו באופן קבוע מספר שעשועונים לילדים, כגון תשבצים וחיידות שעסקו בענייני תפילה ויהדות במובנם הרחב.

עיסוק נרחב זה בסוגיית היחסים שבין עולם בית הכנסת לעולמו של הילד, הייתה טבעית למדי עבור פנקס, שכבר בפתח הגיליון הראשון הבהיר כי אחת ממטרותיו של כתב העת היא ליצור "מזון

והשפיעה על כלל המרחב הציבורי הישראלי. כך למשל יש לראות את הדיווחים הנרחבים על שידור אמירת ה"סליחות" בבית הכנסת מעל גלי האתר של קול ירושלים, כמו גם את העברתה של קריאת מגילת אסתר בשידור חי מבית הכנסת, כאירועים שלא זו בלבד שהם מבצרים את מעמדו של בית הכנסת עצמו ומפרסמים אותו בכל רחבי הארץ, כי אם גם בעלי אופי כלל לאומי מובהק, כפי שהדגיש למשל אחד הכותבים בגיליון הרביעי:

לבית הכנסת הגדול בתל-אביב יצאו מוניטין בשדור הסליחות ובמקרא המגילה. שני מומנטים נעלים אלה, במעמדם החגיגי, משווים לבית הכנסת חשיבות מיוחדת והופכים מקדש מעט זה לתל תלפיות שאליו נשואות העיניים והלבבות [...] ברגעים אלה אתה מרגיש כיצד בית הכנסת הגדול הופך עורק ראשי בחיי המוסרת של העיר העברית הראשונה, מפאר ומרומם את רוח ישראל סבא, מעודד ומחזק כל לב.²⁴

על אירועים מסוג זה נוספו בשנת תש"ח דיווחים על אירועים לאומיים מסוג שונה לחלוטין, שנבעו מן המצב הביטחוני ההולך ומתדרדר בארץ כולה עם פרוץ מלחמת העצמאות. כך למשל מסתבר מן הגיליונות האחרונים כי בשנת תש"ח החליט בית הכנסת לפתוח את שעריו בפני קבוצות של מאות פליטים שפוגו מבתיהם בגלל ההפצצות באזורים שונים, ואלה השתכנו בחללים השונים בבית הכנסת למשך שבועות ארוכים. אמנם לא כל הכותבים המתייחסים לתופעה זו מתארים אותה בהכרח באופן חיובי, ואולם עצם העמדתו של בית הכנסת כנושא בעול הלאומי בשעת משבר, בצוותא עם שאר המוסדות הלאומיים המשמעותיים ובעלי האופי ה"חילוני" יותר, אין ספק שהייתה לה בעיני מנהיגי בית הכנסת ועורכי כתב העת משמעות רבה במיוחד.

להם, באופן פרטני או קיבוצי, בהתאם למקום ולזמן.³³ בארץ ישראל, לעומת זאת, הזהות היהודית של הפרט מובנת מאליה מעצם ישיבתו של האדם בה, וכך הפך הצורך להדגיש את המרכז הדתי והחברתי היהודי שאליו הוא משתייך להרבה פחות מוחשי, ולכזה המקבל ביטויים צנועים בהרבה.

מעבר לכך אפשר להוסיף ולומר כי בעוד שבארצות הברית נוסדו במהלך מאה וחמישים השנים האחרונות כמה איגודים חזקים מאד של בתי הכנסת, כזרועות המבצעות של הזרמים הדתיים השונים בקרב יהודי ארצות הברית, הרי שבישראל לא עלה בידי איש, נכון לעכשיו, ליצור איגוד משמעותי של בתי כנסת רבים, וגם האיגודים הקיימים מוגבלים מאוד בגודלם ובמשמעותם המעשית.³⁴ הבדל זה הביא לכך שבעוד בארצות הברית ישנם גופים עתירי ממון שהם בעלי אינטרס מובהק לסייע בהפקת של כתבי העת מסוג זה, הרי שבישראל המצב שונה, וממילא נדרשת יוזמה אישית ופרטית כמעט מוחלטת. על רקע זה, קריאתם החוזרת ונשנית של פנקס ושל אחרים מעל דפי גיליונות **בית הכנסת** ליצור תהודה לדברים בקרב בתי כנסת רבים בכל הארץ, על מנת ליצור בהמשך מעין איגוד בתי כנסת כלל ארצי, מקבלת משנה משמעות. קריאה זו, שכללה יוזמות ליצירת ארכיון מרכזי לתולדות בתי הכנסת בעם היהודי לצד בית הכנסת הגדול,³⁵ ליצירת איגוד בתי כנסת בארץ ישראל,³⁶ וליצירת מסד נתונים טכניים ותוכניים על כלל בתי הכנסת בארץ,³⁷ נועדה אמנם בעיקרה להעמקת משמעותו של בית הכנסת בעולם היהודי הארץ-ישראלי, בדומה למעמדו בארצות הברית. ואולם בעקיפין אפשר לראותה גם כקריאה ליצירת מצב ארגוני ותרבותי שבו הפקתו של כתב עת מן הסוג שבו התפרסמו הדברים, תהיה טבעית ופשוטה בהרבה.

הערות

* מחקר זה נערך בסיוע "פרס שרת החינוך ליצירה בתחום היהודי" לשנת תשס"ט. תודתי לפרופ' אלחנן ריינר ולנתן שיפריס על הערותיהם.

1 כתב העת **טורי ישרון** אמנם הופק על ידי בית הכנסת ישרון, ונראה שזכה לתפוצה נאה, אולם הנושאים שנדונו בו לא הוגבלו לעולמו של בית הכנסת, והוא עסק כמעט בכל ענפי היהדות. עם זאת, מטבע הדברים עסקו חלק מן המאמרים בכל זאת בעולם בית הכנסת, הן של בית הכנסת ישרון עצמו והן של בתי הכנסת באשר הם.

2 בשנים האחרונות, אגב, יש להזכיר במסגרת סקירה זו את כתב העת **כנישתא**, העוסק במגוון הנושאים שפורטו ורואה אור באמצעות אוניברסיטת בר אילן. עד כה הופיעו ארבעה כרכים של כתב העת, ואולם אופיו הוא מחקרי טהור, הוא מיועד פחות לקהל הרחב, ורחוק מאוד מן האופי העיתונאי הטהור של כתב העת שייסקר במאמר זה.

3 על בית הכנסת הגדול של תל-אביב לא נכתב עד כה מחקר סדור, למרות תפקידו ומעמדו הסמלי המיוחד – בתל-אביב ואף מחוץ לה – בעשרות השנים הראשונות לקיומו. רוב החומר ההיסטורי על בית הכנסת מצוי בספר היובל שהופק לכבודו של בית הכנסת בשנת 1986 (א' חצרוני [עורך], **ספר היובל לבית הכנסת הגדול בתל-אביב**, תל-אביב תשמ"ו) (להלן: **ספר היובל**). פרט לספר זה מצוי חומר היסטורי לא מועט על בית הכנסת ב-28 הגיליונות של כתב העת הנסקר במאמר זה, וכן במאמרים אחדים נוספים, דוגמת מאמרה של ע' מאיר-מירל על תכנונו של בית הכנסת (ע' מאיר-מירל, "בית הכנסת הגדול של תל-אביב ותרומתו של אלכס ברולד להקמתו", **קתדרה**, 57 [תשרי תשנ"א], עמ' 105-119) (להלן: מאיר-מירל, "בית הכנסת הגדול"). וראו גם במקורות שם.

רוחני לנוער ולמשפחה, ויכוונו [הגיליונות – ר"ג] את המחשבה ואת הלב, דרך בית הכנסת לאבינו שבשמים".²⁷ אולם היה בכך גם ביטוי לפולמוס שהתעורר בקרב אנשי חינוך ורוח על האופן שבו יש לעצב את התפילה בבית הכנסת הארץ-ישראלי החדש, וכיצד ניתן לקרב את הנוער לעולם בית הכנסת ולמנוע את נשירתו מקרב קהל המתפללים כבר בעודו צעיר.

פולמוס זה קיבל את ביטויו במאמרים בגיליונות השונים. חלק מן המאמרים צידד ביצירת מסגרות תפילה נפרדות לבני הנוער,²⁸ וחלק התנגד להצעה.²⁹ העיסוק בסוגיה זו, אגב, הביא בתקופת המנדט ליצירת מספר "בתי כנסת לתלמידים", בבתי הספר שהיו מזוהים עם המזרחי: בבתי הספר ביל"ו ותחכמוני בתל-אביב, ובבית הספר תחכמוני בירושלים.³⁰ המדור לנוער התייחס אל בתי ספר אלה, מטבע הדברים, והעלה אותם על נס כניסיונות בעלי חשיבות מן המעלה הראשונה.³¹ מבחינתו של פנקס, אגב, הייתה התמקדות זו בעולם התפילה בבתי הספר, ובייחוד בבית הספר הדתי התל-אביבי ביל"ו, טבעית ומובנת מאליה, באשר הוא עצמו שימש שנים אחדות בשנות הארבעים אחראי למחלקת החינוך בעיריית תל-אביב, ונמנה עם המסייעים לבניין בית הקבע שלו בשדרות רוטשילד בעיר.

האם אכן הגיעו גיליונות כתב העת גם לידיהם של תלמידים ונערים רבים? קשה לדעת. אמנם פעמים אחדות שולבו במדור לנוער גם רשימות מפרי עטם של התלמידים עצמם,³² ואולם אין לדעת אם נעשה הדבר מיוזמתם של הורים ומורים או לבקשתם. בין כך ובין כך, שילובו של מדור זה באופן קבוע בכתב העת, והיחס הרחב שהוענק לסוגיה זו, מעיד אף הוא על ניסיונו של פנקס להפוך את כתב העת לכזה הפונה לקהלים רחבים במיוחד, והעוסק כמעט בכל סוגיה רלוונטית לעולם בית הכנסת, ישנה או חדשה, כללית או פרטנית.

בין תל-אביב לניו יורק: כתבי עת (והעדרם) כמשקפי קהילות

התשובה על השאלה מדוע עד היום לא ניסה כמעט איש להפיק בארץ ישראל כתב עת לכלל ענייני בית הכנסת, המופנה לציבור הרחב, בעוד שבארצות הברית נעשו מספר ניסיונות כאלה על ידי גופים שונים, תלויה ככל הנראה במספר סיבות.

לכאורה אפשר להצביע בראש ובראשונה על המצב הכלכלי הלא פשוט ששרר לאורך עשרות שנים בארץ ישראל, ושהקשה על הגשמתן של יוזמות מסוג זה, על אחת כמה וכמה לאורך זמן, או בלי סיוע כלכלי חיצוני או מוסדי. דא עקא שעולם כתבי העת שהודפסו בארץ ישראל במאה השנים האחרונות עשיר ומגוון להפליא, וכך קשה לתלות בהעדר משאבים את העדרם של כתבי עת לענייני בית הכנסת, בעוד נושאים אחרים – חשובים לא יותר ממנו, לכאורה – זכו לא אחת לפרסום מתמשך.

נראה, לפיכך, שההבדל בין ארץ ישראל לארצות הברית עמוק יותר ותלוי בהבדל שבחשיבותם של בתי הכנסת בעולם היהודי האמריקני, כמקומות שהיוו לפעמים את הבסיס החברתי והקהילתי היחיד שבמסגרתו זוהה האדם היהודי, ולפיכך כמקומות שאותם שימרו וטיפחו באופן בלתי פרופורציונלי לנעשה במקומות אחרים בעולם, בוודאי בארץ ישראל. העמדת בתי הכנסת במרכז חיי החברה והתרבות של יהודי ארצות הברית קיבלה, לפיכך, גם ביטוי מודפס דרך קבע, בדמותם של ירחונים, קבצים, כתבי עת ועיתונים שהוקדשו

- 4 מאיר-מריל, "בית הכנסת הגדול", עמ' 107-109. עם זאת, בתכניות אחרות מופיע מגרש המיועד לבית כנסת גדול ומרשים, ככל הנראה (שם).
- 5 ע' כהרר-יקותיאלי, עיר בראשיתה, הרצליה, 1909, עמ' 79-80.
- 6 מאיר מריל, "בית הכנסת הגדול", עמ' 114-117. בית הכנסת נבנה לבסוף בהתבסס על תכניתו של האדריכל יהודה מגידוביץ, אך תוך שאיבת אלמנטים שונים מתכניותיהם של אדריכלים נוספים.
- 7 ספר היובל, עמ' 60.
- 8 באותה עת עוד פעלו בתי הכנסת הנודעים בעיר העתיקה, ואולם הרובע היהודי הלך ואיבד ממרכזיותו ומתפקודו הסמלי, בעיקר לנוכח העובדה שזוהה לא פעם כמרכז של בני היישוב הישן (י' פז, "בית הכנסת החורבה בתקופת המנדט: חברה, זכרון וסמל", בתוך: א' מורנגשטרן, ד' קאסוטו ור' גפני [עורכים], ספר החורבה, ירושלים תש"ע [בדפוס]). עם זאת, גם למייסדי בית הכנסת התל-אביבי ברור היה כי על המעמד של בית הכנסת המרכזי בארץ ישראל יתמודדו בתי הכנסת בירושלים. לימים, כאשר נוסד בית הכנסת ישרון בירושלים, תואר הוא גם במסגרת כתב העת התל-אביבי כ"בית הכנסת המרכזי" (ד"צ פנקס, "בית הכנסת ישרון בירושלים", בית הכנסת, ז' חשוון תש"ז, עמ' 25-27).
- 9 ראו י' הראל, "שם אחד צריך שיהי לנו, עברים אנחנו!", הארץ, 19.6.2009.
- 10 במקביל לבית הכנסת האשכנזי נוסד בשנות העשרים בתל-אביב בית הכנסת הספרדי המרכזי אהל מועד, ואולם למרות מעמדו המכובד, הוא לא זכה למעמד שזכה לו בית הכנסת הגדול האשכנזי.
- 11 י' ציוני, "נשיא בית הכנסת", בתוך: הרב א"י אונטרמאן ואחרים (עורכים), השר רבי דוד צבי פנקס ז"ל: שנתיים לפטירתו, תל-אביב תשי"ב, עמ' עה (להלן: ציוני, "נשיא בית הכנסת").
- 12 במסגרת פעילותו כשר התחבורה הצליח פנקס לעורר עליו את זעמו של חלק מן הציבור החילוני שטען כי הוא מעודד "כפייה דתית" בשבתות בנושאי תחבורה, וב-20 ביוני 1952 נעשה ניסיון להתנקש בחייו באמצעות פצצה שהושלכה לביתו מן הרחוב. חודשיים מאוחר יותר נפטר פנקס מהתקף לב.
- 13 כך קרה למשל כבר בעמוד השני של הגיליון הראשון, בתחתית מאמר המערכת, כאשר ברור למדי כי פנקס שילם עבור פרסום המודעה, שהכילה ברכת חתימה טובה אישית ממנו למתפללים.
- 14 שי"ן, "מתחת לקו", הצופה, ט"ו בטבת תש"ו (19.12.1945), עמ' 2.
- 15 ח' רבינוביץ, שערים, כ"ט בשבט תש"ו (31.5.1945).
- 16 ציוני, "נשיא בית הכנסת", עמ' פ.
- 17 בית הכנסת, יז (תשרי תש"ח), עמ' 25-28.
- 18 ראו למשל ש' גרינברג, "מקום האשה בבית הכנסת", שם, יח (חשוון תש"ח), עמ' 92-94.
- 19 ד' דוידוביץ, "תכניות בתי הכנסת", שם, ה (סיון תש"ו), עמ' 22-23, 30.
- 20 ש' אשכנזי, "אשה שמנעה הפיכת בית כנסת לכנסייה במחר חייה", שם, ג
- (אדר תש"ו), עמ' 5-6.
- 21 ראו לדוגמה מ' בן-זאב, "בית כנסת במנזר", שם, טז-יז (אב-אלול תש"ז), עמ' 20.
- 22 ד' דוד, "על טוניס ויהודיה", שם, יב (אייר תש"ו), עמ' 22.
- 23 ד' דוידוביץ, "על ביכנ"ס אחד בלב האוקיינוס האטלנטי", שם, יח (תשרי תש"ח), עמ' 40.
- 24 י' רמון, "קריאת המגלה מבית הכנסת הגדול", שם, ד (ניסן תש"ו), עמ' 30.
- 25 ראו [ללא מחבר], "תפילה למגינים – מי שברך למגוייסיים", שם, כד (ניסן תש"ח), עמ' 311 (בכריכה הרציפה).
- 26 א' גרוס, "על הקריאה בתורה בהברה ספרדית", שם, כד (ניסן תש"ח), עמ' 289 (בכריכה הרציפה).
- 27 ד"צ פנקס, "עם הגיליון", שם, א (ערה"ש תש"ו), עמ' 2.
- 28 ש"ב אולמן, "בית הכנסת והנוער", שם, טו (תמוז תש"ז), עמ' 25-27.
- 29 א' שושני, "בית הכנסת לכל", שם, יז (תשרי תש"ח), עמ' 54-55.
- 30 לקורותיהם וניסיונות חינוכיים אלו ראו ר' גפני, "נוסח בית הספר: על שלושה בתי כנסת חינוכיים בתקופת המנדט" (בהכנה). לקורותיו של בית הכנסת בבית הספר תחכמוני בירושלים ראו ר' גפני, "מפי עוללים ויונקים: קורות בית הכנסת החינוכי 'אהל שם לתלמידים' בבית הספר תחכמוני בירושלים", דרך אגדה, ט (תשס"ז), עמ' 99-113.
- 31 ראו למשל י' ארליך, "בית הכנסת לתלמידי תחכמוני", בית הכנסת, יט (כסלו תש"ח), עמ' 148-149 (בכריכה הרציפה); ח' מישורי, "בית הכנסת לתלמידים ע"י בית הספר העירוני "ביל"ו", שם, טו (תמוז תש"ז), עמ' 26.
- 32 לעניין זה ראו למשל את הרשימות שנתפרסמו מפי בני נוער בגיליון כב-כג (אדר א'-אדר ב' תש"ח), עמ' 251-253.
- 33 למשמעותם הרבה ודמותם המשתנה של בתי הכנסת של יהודי ארצות הברית ב-150 השנים האחרונות ראו למשל Jack Wertheimer (ed.), *The American Synagogue: A Sanctuary Transformed*, New York 1995; L. A. Jick, *The Americanization of the Synagogue 1820-1870*, New York & London 1992, ובמקורות הרבים שם.
- 34 בשולי הדברים יש להזכיר כי בשנים האחרונות מנסה איחוד בתי הכנסת העולמי, הפועל מבניין היכל שלמה בירושלים, ליצור מעין קהילת בתי כנסת רחבה וחדשה שתכיל מאות בתי כנסת מן הארץ ומן העולם. כחלק מפעילותו הפיק הארגון עד כה ארבעה גיליונות של כתב עת בשם *מדרש קהילה*, ואולם עד כה כמעט ולא זכו גיליונות אלה לתהודה, ומרבית הציבור אף אינו ער לקיומם ולהדפסתם.
- 35 מ"ג, "שאלת ארכיון בבית הכנסת הגדול בתל-אביב", בית הכנסת, א (ערה"ש תש"ו), עמ' 20.
- 36 א"מ רוזנשטיין, "איגוד בתי כנסיות בארץ", שם, ב (כסלו תש"ו), עמ' 22-23.
- 73 שם, עמ' 32.